महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२० **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

फक्किकाप्रकाशे लघुशब्देन्दुशेखरप्रभावः

अनिलकुमारद्विवेदी*

शोधसारांशः

सर्वोऽपि मानवः साध्वसाधुशब्दान् ज्ञातुं यतते। यतः साधुशब्दप्रयोगे धर्मः, असाधुशब्दप्रयोगे अधर्मः इति प्रसिद्धिः। उक्तञ्च महाभाष्ये "एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति"[1] इति। सर्वं शास्त्रजातं व्याकरणमूलकमिति सर्वैः विदितमेव। न हि व्याकरणज्ञानमन्तरा कस्मिंश्चिदपि शास्त्रे प्रवेशः सम्भाव्यते। शब्दानां तात्त्विकज्ञानपुरस्सरम् इष्टार्थेषु तत्प्रवृत्तिमूलत्वमवबुध्यते । तथा चोक्तं भर्तृहरिणा –

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥[2]

व्याकरणपरम्परायाम् आचार्यैः पाणिनीयसूत्राणाम् उत्तरोत्तरं ग्रन्थेषु व्याख्यानं व्यधायि। प्रौढग्रन्थेषु लघुशब्देन्दुशेखरादिषु पङ्क्तीनामर्थस्य क्लिष्टत्वात् तासां पङ्क्तीनां सरलार्थबोधनम् अस्मिन् ग्रन्थे वरीवर्ति। इत्थञ्च सूत्रस्य निष्कर्षार्थः कः ? तथा च फक्किकाप्रकाशग्रन्थे लघुशब्देन्दुशेखरस्य प्रभावः कथं दरीदृश्यते इति विषयः अस्मिन् शोधे वर्ण्यते।

प्रस्तावना

व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययविभागेन शब्दाः अनेनेति व्याकरणम्। व्याकरणमाश्रित्यैव पदपदार्थबोधः वाक्यवाक्यार्थनिर्णयश्च जायते। अत एव षड्वपि वेदाङ्गेषु व्याकरणस्य प्राधान्यमब्रवीत् महर्षिपतञ्जलिः "ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो

* शोधच्छात्रः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली।

1 महाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम्

2 वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, १३ श्लोकः

ज्ञेयश्च। प्रधानं च षड्वङ्गेषु व्याकरणम्। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति"।[1] व्याकरणपरम्परायां श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी इत्याख्यः ग्रन्थः सुप्रथितः। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः पङ्क्त्यर्थबोधनाय बह्व्यः टीकाः लिखिताः। तद्यथा – वासुदेवदीक्षितविरचिता बालमनोरमा, ज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचिता तत्त्वबोधिनी, भट्टोजिदीक्षित-प्रणीता प्रौढमनोरमा, नागेशभट्टप्रणीतः लघुशब्देन्दुशेखरः इत्यादयः सुप्रसिद्धाः। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या एव पङ्क्तीनामर्थप्रकाशायऽऽचार्यैः फक्किकापरम्परा समारब्धा। तस्यामेव श्रेण्यां वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः दुर्बोधाः याः फक्किकाः तासामर्थप्रकाशनाय "फक्किकाप्रकाशः" इत्यमुं ग्रन्थं वैयाकरणकेसरी आचार्य इन्द्रदत्तोपाध्यायः निर्ममे। अस्मिन् ग्रन्थे लघुशब्देन्दुशेखरात् प्रौढमनोरमायाः महाभाष्याच्च तत्र तत्र विशेषांशानां समुद्धरणं संदृश्यते। तथा च क्वचित् शब्दकौस्तुभादपि समुद्धरणं व्यधायि। इत्थञ्च एकस्मिन्नेव सूत्रे अपेक्षितांशानां संग्रहो दृश्यते । विभिन्नाचार्याणां सिद्धान्तावगमाय अत्यन्तं छात्रोपयोगि ग्रन्थः।

फक्किकाप्रकाशशब्दस्य व्युत्पत्तिः – फक्कनीचैर्गतौ इति धातोः ण्वुलि, टापि, इत्वे च फक्किकाशब्दः निष्पद्यते। फक्किकानां प्रकाशः फक्किकाप्रकाश इति षष्ठीतत्पुरुषः समासः। फक्कति शनैः गच्छति = अवगच्छतीति फक्किका। शनैः बुद्धिगम्या इत्यर्थः। गद्यात्मकः प्रश्नोत्तररूपः कारकान्तोऽयं ग्रन्थः वरीवर्ति।

आचार्य इन्द्रदत्तोपाध्यायः – फक्किकाप्रकाशकार आचार्य इन्द्रदत्तोपाध्यायः स्वग्रन्थे स्वकीयं परिचयमधिकं न विलिलेख।

गर्गवंशावतंसो यो वैय्याकरणकेसरी।
उपाध्यायोपनामेन्द्रदत्तस्तस्यैवसत्कृतिः॥[2]

अस्मात् श्लोकाज्ज्ञायते यदयमाचार्यः गर्गवंशे प्रादुर्बभूव। 'वैयाकरणकेसरी' इति अस्यविशेषणम्, पुनश्च एतस्योपनाम् 'उपाध्याय' इति। आचार्य इन्द्रदत्तोपाध्यायः

---

[1] महाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम्

[2] फक्किकाप्रकाशः, २ श्लोकः

अष्टादशशताब्द्यां समजनि। तत्र प्रमाणमस्यैव कृतिः। यतोहि अस्मिन् ग्रन्थे आचार्यैः नागेशभट्टभट्टोजिदीक्षितयोर्मतानां समुद्धरणं व्यधायि। आचार्यः नागेशभट्टस्तावत्सप्तदश-शताब्द्यां सञ्जातः। तस्मात्तदुत्तरकालिक अयमाचार्य इन्द्रदत्तोपाध्यायेति सुनिश्चीयते। आचार्योऽयं मिथिलाप्रदेशीय आसीत्। अधुना फक्किकाप्रकाशे शेखरप्रभावितानां केषाञ्चन स्थलानां समुल्लेखो विधीयते – तत्रादौ परिभाषाप्रकरणे **षष्ठी स्थाने योगा**[1] इति सूत्रे कौमुदीकारः आह – "अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थाने योगा बोध्या" इति। यस्याः षष्ठ्याः सम्बन्धविशेषः न निर्धारितः, सा षष्ठी स्थानपदार्थनिरूपित-सम्बन्धार्थिका भवति।

मुख्यः विषयः

फक्किकाप्रकाशे तावत् विषयः – ननु **"इको यणचि"**[2] इत्यादौ अनिर्धारितषष्ठीविषये "षष्ठी स्थाने योगा" इति परिभाषायाः उपस्थितेः इकः स्थाने यण् अर्थात् इकं विनाश्य यण् स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते, तेन शब्दनित्यताहानिरित्यत आह – **स्थानं च प्रसङ्गः इति।** स्थीयते इति स्थानम्। भावे ल्युट्प्रत्ययः। स्थानशब्दस्य प्रसङ्गः इत्यर्थः। अयमर्थः कथं प्राप्यते इति चेदुच्यते – यागक्रियासु दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम् इत्यादौ स्थानशब्दस्य प्रसङ्गः इत्यर्थदर्शनात्। प्रसङ्गश्च सति सम्भवे अर्थवतः एव, यतो हि अर्थबोधनार्थं शब्दप्रयोगः क्रियते। एवं च अच्परकस्य इकारघटितशब्दस्य अर्थबोधनाय प्रसङ्गे अच्परकः यकारघटितशब्दः प्रयोक्तव्यः इत्यर्थः पर्यवसितः। एवमेव "एरुः"[3] इत्यस्य तेस्तुः अर्थात् लोट्लकारे इकारस्य उच्चारणप्रसङ्गे उकारस्य उच्चारणं करणीयम् इत्यर्थः। स्थानशब्दस्य प्रसङ्गः इत्यर्थ स्वीकारात् न शब्दनित्यता हानिः। अयं विचारः लघुशब्देन्दुशेखरे समानतया वर्णितो वर्तते । फक्किकाप्रकाशे इतोऽपि सरलीकरणं व्यधायि।

धातोस्तन्निमित्तस्यैव[4] इति सूत्रेण यादिप्रत्यये परतः यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य धात्ववयवस्य

---

[1] अष्टाध्यायी, १.१.४९

[2] तत्रैव, ६.१.७७

[3] तत्रैव, ३.४.८६

[4] तत्रैव, ६.१.८०

एचः वान्तादेशः भवति। “वान्तो यि प्रत्यये”[1] इति सूत्रेण सिद्धे अस्य नियमार्थत्वेन एवकारार्थे लब्धे किमर्थम् एव इति ग्रहणम् इति चेत् शेखरकारः वदति – यथा शुद्धनियमः भवति तथैव विपरीतनियमोऽपि सम्भवति। विपरीतनियमस्तावत् यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य एचः वान्तादेशः तर्हि धातुसम्बन्धी एचः भवति। एतेन “बाभ्रव्यः” “माधव्यः” इति न सिध्येत। कथमिति चेत् उच्यते – मधोरपत्यं माधव्यः, बभ्रोरपत्यं बाभ्रव्यः अत्र मधु तथा च बभ्रु शब्दाभ्यां “मधुबभ्व्रो-र्ब्राह्मण-कौशिकयोः”[2] इति सूत्रेण यञ् प्रत्यये, तदनन्तरं तद्धितनिमित्तकगुणे तथा च आदिवृद्ध्यां सत्यां “माधो + य, बाभ्रो + य” इत्यस्यां स्थितौ यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य ओकारस्य वान्तादेशः न भवति, यतो हि अयम् ओकारः धातोरवयवः नास्ति। अतः नियमेनैव एवकारार्थे लब्धे एवकारग्रहणं विपरीतनियमवारणाय तथा च इष्टनियमाय भवति इति। इष्टनियमस्तु यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य प्रातिपदिकावयवस्य ओकारस्य वान्तादेशः इति, अनेन एते प्रयोगाः सिध्यन्ति। उदाहरणम् - लव्यम् इति। तथा हि लू इत्यस्माद्धातोः “अचो यत्”[3] इति सूत्रेण यत्प्रत्यये तथा च “सार्वधातुकार्धधातुकयोः”[4] इति सूत्रेण गुणे सति “लो + यम्” इति स्थितिः, अत्र प्रश्नः अस्यां स्थितौ “वान्तो यि प्रत्यये” इति सूत्रेण वान्तादेशः सिद्धः, पुनः अस्य सूत्रस्य का आवश्यकता ? व्यर्थं सत् नियमयति “यादि प्रत्यये परतः यदि धातोः एचः वान्तादेशः तर्हि तन्निमित्तस्यैव (यादिप्रत्ययनिमित्तस्यैव) इति। अस्य नियमस्य फलं तावत् “ओयते” इत्यत्र वर्तते। तथा हि आङ्उपसर्गपूर्वकात् वेञः कर्मणि लट्लकारे, यकि, सम्प्रसारणे, पूर्वरूपे, दीर्घे तथा च “आद्गुणः”[5] इति गुणे सति सिध्यति। आ तथा च धातोः ऊकारं मेलयित्वा गुणे ओकारः सञ्जातः, अत्र वान्तादेशः प्राप्तः, न भवति। फक्किकायां योऽयं विचारः सः शेखरेऽपि समानतया वर्णितः अस्ति। तत्र तत्र सूत्रेषु अधिकः अपि विषयः

---

[1] अष्टाध्यायी, ६.१.७९

[2] तत्रैव, ४.१.१०६

[3] तत्रैव, ३.१.९७

[4] तत्रैव, ७.३.८४

[5] तत्रैव, ६.१.८७

समुपलभ्यते। फक्किकाप्रकाशे सरलीकृत्य अर्थः निरूपितो वर्तते।

न पदान्ताट्टोरनाम्[1] इति सूत्रम्। सिद्धान्तकौमुद्याम् अस्य वृत्तिः – पदान्तात् टवर्गात् परस्य अनामः स्तोः ष्टुर्न स्यात् इति । अनेन सूत्रेण ष्टुत्वस्य निषेधः क्रियते। **शब्देन्दुशेखरे** विचारः – न पदान्ताट्टोरनाम् इति सूत्रस्थं "पदान्ताट्टोः" इत्यस्य स्थाने "न पदाट्टोः" इति क्रियते चेदपि कार्यं चलिष्यति। एवं न्यासे सति "टोः" इति विशेषणं "पदात्" इति पदं विशेष्यं भवति, विशेषणत्वात् तदन्तविधौ स एव अर्थः फलति। अनेन एव षट् सन्तः इत्यादि प्रयोगाः सिध्यन्ति। अतः सूत्रे अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम्। अयं विषयः फक्किकाप्रकाशे न चर्चितः। सूत्रे "टोः" इति ग्रहणं किमर्थमिति अधुना प्रश्नः वर्तते – "ष्टुना ष्टुः"[2] इति सूत्रात् "टुः" इत्यस्य अनुवृत्तौ विभक्तिविपरिणामे च कृते "टोः" इति पदं लभ्यते। अतः "टोः" इति ग्रहणं किमर्थम् ? इति शेखरे विचारम् अकरोत्। तदुपरि फक्किकाप्रकाशे प्रश्नः क्रियते – अस्ति तावत् परिभाषा "एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः"[3] इति। तत्र वाशब्द एवकारार्थे वर्तते। परस्परान्वितार्थकपदानां सहैव प्रवृत्तिनिवृत्ती भवतः इति तदर्थः। एवञ्च एतत्प्राग्वर्तिष्टुनाष्टुः इत्यस्मात् "ष्टुना" इत्यनुवर्त्य पदान्तात् इति सामानाधिकरण्येन पञ्चमी कल्प्यते, ततश्च पदान्तात्षकारटवर्गात् स्तोः ष्टुर्न स्यादिति अर्थः संपद्यते। एवं सति सर्पिष्टमम् इत्यादौ पदान्ते षकारसत्वात् निषेधप्राप्तावपि "ह्रस्वात्तादौ तद्धिते"[4] इत्यनेन जातस्य षस्य "झलाञ्जशोऽन्ते"[5] इत्यनेन जश्त्वे रूपं सिध्यतीति न काऽप्यनुपपत्तिरिति प्रश्नः।

उत्तरति अतिशयितं सर्पिः सर्पिष्टमम् इत्यत्र पदान्ते षकारः सम्भवति, सुबन्तात् च तद्धितोत्पत्तिः भवति। अतः प्रत्ययलक्षणेन सर्पिष् इति पदम् अस्ति। पूर्वं यदुक्तं षकारस्य

---

[1] अष्टाध्यायी, ८.४.४२

[2] तत्रैव, ८.४.४१

[3] परिभाषेन्दुशेखरः, १७ परिभाषा (बालबोधिनी-चन्द्रिकाव्याख्योपोतः), श्रीपादसत्यनारायणमूर्तिः, राष्ट्रिय-संस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः।

[4] अष्टाध्यायी, ८.३.१०१

[5] तत्रैव, ८.२.३९

जश्त्वेन डकारः भवति, तत् असाधु यतो हि सर्पिष्टमम् इत्यत्र "ह्रस्वात्तादौ तद्धिते" इति षत्त्वस्य जश्त्वं प्रति असिद्धत्त्वात् जश्त्वमेव न प्रवर्तते इति। अतः एतत् वक्तुं न शक्यते यत् पदान्ते षकारस्य असम्भवात् "ष्टुना ष्टुः" इति सूत्रात् षकारः नानुवर्तते। सम्पूर्णस्य "ष्टुः" इत्यस्य अनुवृत्तौ तु सर्पिष्टमम् इति रूपं न सिध्यति। अतः सूत्रे "टोः" इति पदग्रहणं व्यधायि। एतेन षकारस्य अनुवृत्तिः न भवति। सर्पिष्टमम् इति रूपं सिध्यति।

यदि तु उच्यते "एकयोगनिर्दिष्टानाम् एकदेशोऽप्यनुवर्तते" इति परिभाषान्तरम्। एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् लब्धमिदम्। एकत्रार्थे योगः सम्बन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोः इति तदर्थः इति "पक्षात्तिः"[1] इति सूत्रे पञ्चमे कैयटः। अत एव "अलुगुत्तरपदे"[2] इत्येकयोगनिर्दिष्टत्वेऽपि "अलुगधिकारः प्रागानङः, उत्तरपदाधिकारस्तु प्रागङ्गाधिकाराद्" इति सङ्गच्छते। किञ्च "दामहायनान्ताच्च"[3] इत्यत्र संख्यादेरित्यनुवर्तते, अव्ययादेरिति निवृत्तम् इत्युपपद्यते। स्पष्टं चेदं "दामहायनान्ताच्च" इति सूत्रे चतुर्थे भाष्ये। एवं च ष्टुनेत्यसमस्तमेव ततोऽपि टोरेवानुवृत्तिः। तस्मात् पदान्ताट्टवर्गात् इत्येवार्थः संपद्यते। अतः सर्पिष्टमम् इत्यादौ दोषाभाव इत्युच्यते। तदा तु "टोः" इति यद्ग्रहणं कृतं तत् अदृष्टफलकमेव इति केषाञ्चन वैयाकरणानां मतम्, इति फक्किकाप्रकाशः।

इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य[4] इति सूत्रस्य वृत्तिः – इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः। फक्किकाप्रकाशे विचारः "इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" इति सूत्रे इदुतावुपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्गः इति तु नार्थः। किमर्थमिति चेत् सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्। पुनश्च अप्रत्ययो यो विसर्ग इत्यपि नार्थः। प्रत्ययविसर्गस्य अलाभात्। ननु अग्निः करोति इत्यादौ स्थानिवद्भावेन प्रत्ययविसर्गस्य लाभः, इति चेत् न विसर्गस्य स्थान्यल्-रूपरेफवृत्तिप्रत्ययत्वस्य स्थान्यल्धर्मत्वेन "अनल्विधौ" इति

---

[1] अष्टाध्यायी, ५.२.२५

[2] तत्रैव, ६.३.१

[3] तत्रैव, ४.१.२७

[4] तत्रैव, ८.३.४१

निषेधात्। तस्मात् सूत्रे प्रत्ययपदं प्रत्ययसम्बन्धिपरम्। तेन इकारोकारोपधस्य प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नविसर्गान्तस्य षत्वं स्यादिति वर्तुले सूत्रार्थे अलोऽन्त्यपरिभाषया अन्त्यस्य षत्वे निष्कृतं दुष्कृतमित्यादि रूपाणि सिध्यन्ति। कविभिः कृतम् इत्यादौ तु न दोषः, भिसः यः विसर्गः सः प्रत्ययस्थः एव विसर्गः न तु प्रत्ययभिन्नः विसर्गः। अतः अत्र न षत्वम् इति भावः।

एवंरीत्या मातुः कार्यमित्यादावपि दोषाभावाद्भाष्ये मूले च ज्ञापनं तत्फलं चासङ्गतमिति तु न वाच्यम्। अत्र रेफस्थानिकस्य विसर्गस्य प्रत्ययत्वाभावात्। तद्यथा मातृशब्दात् ङसि "ऋत उत्"[1] इत्यनेन ऋकारस्य ङसः अकारस्य च स्थाने उत्वे रपरत्वे च "रात्सस्य"[2] इति सूत्रेण सस्य लोपे, रेफस्य विसर्गे मातुः इति रूपं सिध्यति। तत्र सकारसन्निधौ अकारे नास्ति प्रत्ययत्वम्, प्रत्ययसंज्ञायाः समुदायनिवेशिनीत्वात् इति तस्य स्थाने उरः प्रत्ययत्वाभावेन विसर्गस्य तावत् प्रत्ययसम्बन्धित्वाभावः। कैयटाचार्यस्य मते उत्वे कृते अवशिष्टः सकारः प्रत्ययसंज्ञकः सः लुप्तः एवेति भावः।

ननु "अन्तादिवच्च"[3] इत्यनेन पूर्वस्य परस्य वा समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रत्ययादयः ते एकादेशविशिष्टस्यापि सम्भवन्ति इत्यर्थलाभात् उर्+स् इत्यत्र प्रत्ययत्वस्य सुलभत्वाद् "एकदेशविकृतमनन्यवद्"[4] इति एकदेशस्य विकारे सति अन्यत्वं नोपपद्यते इत्यर्थकेन न्यायेन उर इत्यस्य प्रत्ययतया न दोष इति न वाच्यम् । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्र "अन्तादिवच्च" इत्यस्य अप्रवृत्तेः। अस्तु स्थानिवद्भावेन तावत् प्रत्ययत्वमाश्रयामहे इति चेत्, न स्थानिवद्भावेनापि न प्रत्ययत्वम् । उपात्तः यः स्थानी अकारः तस्य प्रत्ययत्वाभावात्। प्रत्ययत्वं नास्तीत्यतः प्रत्ययसम्बन्धित्वमपि न स्थानिवद्भावलभ्यम् अशास्त्रीयत्वादिति दिक्।

एतदुक्तम् – "मातुः करोति"। अप्रत्ययस्येति षत्वं प्रसज्येत, अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते

---

[1] अष्टाध्यायी, ६.१.१११

[2] तत्रैव, ८.२.२४

[3] तत्रैव, ६.१.८५

[4] परिभाषेन्दुशेखरः, ३७ परिभाषा

प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम्, लुप्यतेऽत्र प्रत्ययो रात्सस्येति” प्रकृतोरग्रपरसूत्रयोर्भाष्ये। आचार्यैः रात्सस्य इति सूत्रे भाष्ये चर्चा अकारि यत् अप्रत्ययस्य इति षत्वं प्राप्नोति। तदा उच्यते अयं प्रत्ययस्थः विसर्गः अतः षत्वं न भवति इति चेत् न प्रत्ययस्तु रात्सस्य इत्यनेन लुप्यते। “इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य” इति सूत्रस्थस्य अप्रत्ययस्य इति पदस्य प्रत्ययभिन्नस्य इत्यर्थः प्राचीनानां मते, नवीनानां मते प्रत्ययावयवभिन्नस्य इत्यर्थः।

एवं चात्र प्रत्ययभिन्नविसर्जनीयत्वात् षत्वं स्यादिति सकलमभिसन्धायाह– “एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वम्” इति। अर्थात् एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य विसर्गस्य तस्य विसर्गस्य षत्वं नेति भावः। अत्र दीक्षितैः प्रमाणत्वेन कस्कादिगणे पठितः भ्रातुष्पुत्रशब्दः स्वीक्रियते। तदुक्तम् – “एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकम् एकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य, कथं कृत्वा ज्ञापकम्, यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तस्माज्ज्ञापयत्याचार्यः एकादेशनिमित्तात् षत्वं न भवति” इति तत्रैव भाष्ये। तथाहि यदि एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य विसर्गस्य षत्वम् “इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य” इत्यनेन अभविष्यत्, तर्हि यथा मातुः कृपा इत्यत्र षत्वं स्यात्, तथैव “भ्रातुष्पुत्रः” इत्यत्रापि षत्वम् अभविष्यत्। पुनः भ्रातुष्पुत्रः इत्यत्र षत्वं विधातुं कस्कादिगणे अस्य पाठः किमर्थः ? व्यर्थं सत् ज्ञापयति यत् एकादेशनिमित्तात् षत्वं न भवति इति। “ऋत उद्” इत्येकादेशविधायकं शास्त्रं तद् निमित्तं प्रयोजकं यस्य विसर्गस्येत्यर्थः। विसर्गस्य एकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वं कथमिति चेदुच्यते – विसर्गस्य एकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वं तु एकादेशशास्त्रसम्पन्नरेफस्थानिकत्वाद् बोद्धव्यम्।

इत्थञ्च चतुर्णां सूत्राणामुपरि व्याख्यानम् अस्मिन् शोधे वरीवर्ति। सर्वत्रापि फक्किकाप्रकाशे यः विषयः वर्णितः सः लघुशब्देन्दुशेखरेऽपि चर्चितः। केचन नूत्नांशाः अपि फक्किकाप्रकाशे समुल्लिखिताः वर्तन्ते । अस्मिन् ग्रन्थे आधिक्येन शेखरप्रभावः वरीवर्ति।

❑❑❑